

Centrum Badania Opinii Społecznej

ul. ŻURAWIA 4 skr. pt. 24 00-955 WARSZAWA 15

SEKRETARIAT: 28-37-04, 29-35-69

ZESPÓŁ REALIZACJI BADAŃ: 40-56-41

TELEFON DYŻURNY: 21-34-34

BO/137/10/86

POGLĄDY POLITYCZNE NAUCZYCIELI Raport z badań

Warszawa - kwiecień 1986

W styczniu 1986 r. wśród nauczycieli szkół podstawowych, zawodowych i średnich na terenie całego kraju została przeprowadzona ankieta pt. "Szkoła, młodzież, nauczyciel"¹. Celem tego badania było m.in. poznanie poglądów politycznych środowiska nauczycielskiego oraz jego opinii o rzeczywistości społeczno-politycznej naszego kraju. Poznanie tych poglądów jest szczególnie ważne ze względu na miejsce, jakie zajmuje nauczyciel w procesie kształtowania postaw młodego pokolenia, tym bardziej że badania przeprowadzone wśród młodzieży wskazują na znaczny radykalizm jej ocen i poglądów politycznych.

Pytania o poglądy polityczne nauczycieli zostały w większości powtórzone z badań nad stosunkiem ogółu społeczeństwa do polityki - cyklicznie prowadzonych przez CBOS. Chcieliśmy stwierdzić, czy i jak duże są zbieżności opinii i poglądów politycznych w tych zbiorowościach.

1. Charakterystyka badanych

Na ankietę odpowiedziało 1445 nauczycieli, w tym 480 - ze szkół podstawowych, 218 - liceów ogólnokształcących, 273 - zasadniczych szkół zawodowych i 465 - techników i liceów zawodowych. Stanowi to ogólnopolską reprezentację tego środowiska. Wśród przebadanych nauczycieli 1/4 to poloniści, 1/3 - nauczyciele przedmiotów ścisłych, 9,1% - społeczno-politycznych i 29% - zawodowych. Prawie 13% to inteligencja w drugim pokoleniu. Zdecydowana większość /84,5%/ ma wyższe wykształcenie, ale tylko połowa z nich o profilu nauczycielskim. Większość /62,6%/ ankietowanych stanowiły kobiety. Średnia wieku wynosi 39 lat, a staż pracy w szkolnictwie 15 lat. Około 20% uczy w szkołach na wsi, blisko 30% w małych miastach, 1/4 w miastach liczących 50-200 tys. mieszkańców i tyleż samo w aglomeracjach powyżej 200 tys. mieszkańców. Średnie deklarowane zarobki /łącznie z godzinami nadliczbowymi/ wynosiły około 18 tys. zł.

¹ Badanie zrealizowano techniką wywiadu kwestionariuszowego na ogólnopolskiej próbie udziałowej nauczycieli szkół podstawowych, zawodowych i średnich. Przy doborze próby kontrolowano trzy parametry: typ i siedziba szkoły oraz główny przedmiot nauczania.

Prawie połowa nauczycieli określiła się jako wierzący i praktykujący religijnie /w tym 26,1% członków partii/. Dalsze 31,5% to wierzący, ale niepraktykujący /36,8% członków PZPR/, 16,1% - niewierzący i niepraktykujący /34,1% członków PZPR/, 2,4% - niewierzący, ale chodzący do kościoła. Nauczycieli wierzących i regularnie praktykujących było więcej w środowisku wiejskim /64,7%/, w miastach odsetek ten malał wraz ze wzrostem liczby mieszkańców, choć w przypadku miast największych nieco wzrastał. Blisko 32% nauczycieli nie należało do żadnej organizacji społeczno-politycznej. Prawie 31% to członkowie PZPR, 4% - SD i ZSL. Połowa /50,2%/ należała do związków zawodowych, 8% - do organizacji młodzieżowych, a 6% działało w PRON-ie. Członkowie partii to najczęściej nauczyciele z małych miast /38%/, następnie wykładowcy przedmiotów społeczno-politycznych /50%/, aktywiści związków zawodowych /68,4%/ i innych organizacji, nauczyciele szkół ogólnokształcących /38%/. Najmniej członków partii było wśród nauczycieli z dużych aglomeracji powyżej 200 tys. mieszkańców /19,3%/. W próbie ogólnopolskiej² odsetek osób należących do PZPR był trzykrotnie mniejszy, a tylko co piąty badany należał do związków zawodowych /tab.1/.

Tabela 1

w procentach

Organizacje społeczno-polityczne	Przynależność społeczno-polityczna	
	nauczyciele	ogół społeczeństwa
PZPR	30,6	10,5
SD	2,0	1,1
ZSL	1,9	2,6
Organizacje młodzieżowe	8,0	3,9
PRON ^{a/}	6,0	1,3
Związki zawodowe	50,2	20,4
Inne	9,1	4,9
Nie należy do żadnej	31,6	64,3
a/ Aktywiści		

² Ankieta pt. "Aktualne problemy /2/" przeprowadzona w grudniu 1985 r. na 1479-osobowej reprezentatywnej próbie udziałowej dorosłej ludności.

Prawie połowa /50,2%/ nauczycieli deklarowała przynależność - przed wprowadzeniem stanu wojennego - do ZNP , 26,7% - b. "Solidarności", 2,7% - innych związków. Około 19% nie należało do żadnych związków. Wśród członków b. "Solidarności" najliczniejszą grupę stanowili mieszkańcy dużych miast /39,5%/ oraz nauczyciele przedmiotów zawodowych /28,5%/, z członków partii do tego związku należało 17%. Blisko 40% byłych jego członków wstąpiło obecnie do nowych związków. W próbie ogólnopolskiej odsetek deklarujących przynależność do "Solidarności" był zbliżony /23,3%/, natomiast w przypadku związków branżowych wynosił zaledwie 19%. Nie należący do związków stanowili 54,6%.

Nauczyciele częściej niż ogół społeczeństwa deklarowali zainteresowanie polityką. Jedynie około 12% spośród nich nie śledziło wydarzeń politycznych - dla ogółu społeczeństwa wskaźnik ten wynosił ponad 40%. Dużemu zainteresowaniu polityką towarzyszyło przekonanie o posiadaniu wyrobionych, trwałych poglądów politycznych - deklarowało je blisko 80% badanych nauczycieli. W środowisku tym prasa i konferencje rzecznika rządu częściej występowały jako ważne źródła informacji /odpowiednio 89,5 i 42% wskazań/ niż wśród ogółu społeczeństwa /odpowiednio 66,5 i 22%/. Mniejszą natomiast wagę przywiązywano do tego, co mówią inni ludzie /nauczyciele 18%, ogół 37%/. Rządziej za osoby o wyrobionych poglądach politycznych uważali się nauczyciele mieszkający na wsi, bezpartyjni, poloniści oraz ci, którzy uczą w szkołach podstawowych.

Wydaje się, że przekonania polityczne są traktowane przez znaczną część nauczycieli jako sfera prywatna niezależna od obowiązków i postaw zawodowych. Blisko 81% badanych uważało, że ich obowiązkiem zawodowym jest wpajanie uczniom lojalności wobec państwa niezależnie od własnych przekonań /90,7% członków PZPR, 76% członków b. "Solidarności"/. Ponad połowa /52,4%/ stwierdziła również, że w dyskusjach z młodzieżą powstrzymuje się od prezentowania własnych przekonań, jeśli nie są one zgodne z polityką władz.

Charakterystyczne dla większości nauczycieli /64%/ było postrzeganie społeczeństwa jako znacznie zróżnicowanego ze względu na poglądy polityczne. W odniesieniu jednak do własnego środowiska jedynie 20% traktowało różnice w poglądach jako potencjalne źródło konfliktów.

2. Ocena sytuacji gospodarczo-politycznej i nastrojów społecznych

Wśród nauczycieli dominowało przekonanie o złej sytuacji gospodarczej kraju. Opinię taką wyraziło 58% badanych, podczas gdy wśród ogółu społeczeństwa 46%. Tylko co 10 badany nauczyciel uważał, że jest ona dobra /blisko 30% wybrało określenie "ani dobra, ani zła"/.

Także bardziej krytycznie niż ogół oceniali nauczyciele ogólną sytuację polityczną. Częściej stwierdzali, że jest ona zła /25,6 wobec 15% dla ogółu społeczeństwa/ oraz że w chwili obecnej nie można jeszcze mówić o zakończeniu konfliktu politycznego /nauczyciele - 56%, ogół społeczeństwa - 40,7%/.

Krytyczne oceny sytuacji gospodarczej i politycznej występowały z częstymi zastrzeżeniami wobec władzy i pesymizmem w ocenie nastrojów społecznych.

Oceniając istniejący stan nastrojów, jedynie 4% określiło go jako poczucie pełnego odprężenia i zadowolenia z sytuacji w kraju, 11% zaś mówiło o ogólnym niezadowoleniu i braku wiary w jakąkolwiek poprawę. Wprawdzie 40% badanych wskazywało na społeczne zadowolenie wynikające z faktu, że jest trochę lepiej, ale jednocześnie ponad 42% stwierdziło w społeczeństwie stan lęku, niepewności, co przyniesie przyszłość /bądź rezygnacji, pogodzenia się z losem, poczucia braku perspektyw/.

Blisko połowa respondentów /48,5%/ uważała, że działania władz mające zapobiec nawrotom kryzysów są pozorne i w wielu przypadkach stosują one przedsięwzięte metody. Prawie tak samo liczna grupa /45,6%/ podkreślała zbyt powolność i brak konsekwencji władz w tych działaniach, a jedynie 5% oceniało je jako zadowalające. Równie znaczne niezadowolenie badanych budził lekceważący stosunek władz do opinii wyrażanych przez społeczeństwo. Wprawdzie około 60% respondentów stwierdziło, że społeczeństwo ma możliwość wypowiedzenia sądów o polityce władz, jednak aż 46,5% spośród nich uważało, że opinie te są lekceważone. I w tym przypadku nauczyciele okazali się bardziej krytyczni niż ogół społeczeństwa.

Można również powiedzieć, że środowisko nauczycielskie w porównaniu z ogółem społeczeństwa cechuje się mniejszym optymizmem oczekiwań związanych z poczynaniami rządu premiera Z. Messnera. O tym, że będzie on lepszy od poprzedniego było przekonanych 9,5% nauczycieli - w próbie ogólnopolskiej wskaźnik ten wynosił 22%.

Charakterystyczne jest, że w obu porównywanych zbiorowościach stopień krytycyzmu opinii o sytuacji gospodarczej i politycznej jest uwarunkowany tymi samymi czynnikami. Bardziej krytyczni są bezpartyjni, deklarujący przynależność do b. "Solidarności", mieszkańcy dużych miast i ludzie młodzi.

3. Opinie o systemie społeczno-politycznym

Na podstawie dokonanej przez badanych różnoaspektowej oceny ładu społecznego w Polsce można powiedzieć, że nie jest on postrzegany jednoznacznie. Z jednej strony bowiem większość nauczycieli podkreślała, że charakteryzuje się on tolerancją światopoglądową /68%/, wolnością i swobodami obywatelskimi /61,4%/, rozwojem różnych form samorządności /57,5%/ oraz demokratycznym sposobem sprawowania władzy /55,5%/. Z drugiej strony jednak równie często dostrzegano występowanie zjawisk świadczących o jego niedemokratyczności: istnienie silnej władzy centralnej decydującej o wszystkich sprawach /66%/, brak wpływu obywateli na rządzenie państwem /62%/, niezgodność głoszonych teorii z praktyką /58%/. Niemal co drugi badany mówił również o niestosowaniu podstawowych zasad sprawiedliwości społecznej, nierównościach na tle pochodzenia i światopoglądu.

Analiza współwystępowania powyższych ocen wykazała, że sprzeczność w ocenie ładu społeczno-politycznego występuje w opiniach około 35% badanych: postrzegają oni jednocześnie demokratyczność sprawowania władzy i brak wpływu obywateli na rządzenie państwem, rozwój samorządności i silną władzę centralną, decydującą o wszystkim. Grupa ta dostrzega w systemie elementy demokracji, jednak krytycznie ocenia ich realizację w praktyce życia codziennego. Pozostałe 2/3 badanych to osoby jednoznacznie pozytywnie bądź negatywnie oceniające stan demokratyzacji rzeczywistości. Około 35% jest skłonnych uznać ją za demokratyczną. Nieco mniej liczna grupa /około 30%/ jest przekonana o jej niedemokratyczności.

Istotnym elementem oceny systemu społeczno-politycznego jest także stosunek badanych do instytucji i grup zajmujących ważne miejsce w życiu publicznym, tj. ich osąd, czy dobrze służą społeczeństwu, zgodnie z jego interesami. Największym zaufaniem nauczyciele darzą Sejm, wojsko, rząd i Radę Państwa - 3/4 badanych wyraziło pozytywną opinię o ich działalności. Drugą grupę stanowią w kolejności: związki zawodowe, PRON i PZPR, w stosunku do których zaufanie zadeklarowało 2/3 badanych. Nieco rzadziej wykazywano je w stosunku do Kościoła i milicji /w obu wypadkach po 57%/. Najmniejszym zaufaniem cieszy się opozycja polityczna - zadeklarował je co 10 badany.

Rozbieżności ocen stopnia zaufania do wymienionych instytucji i organizacji między nauczycielami a ogółem społeczeństwa i młodzieżą dotyczą głównie stosunku do Kościoła i opozycji politycznej. O ile według ogółu społeczeństwa i młodzieży Kościół jest tą instytucją, ^{która} dobrze służy społeczeństwu, o tyle nauczyciele lokują go dopiero na 8 miejscu /wśród 10 wymienionych instytucji/. Również działalność opozycji politycznej akceptują oni dwukrotnie rzadziej /tab.2/. Tylko co 10 badany nauczyciel darzy ją zaufaniem, a 13% uznaje za znaczącą siłę polityczną.

Tabela 2

Instytucje i organizacje	Pogląd o zgodności działalności instytucji z interesami społeczeństwa					
	nauczyciele		ogół społeczeństwa		młodzież	
	%	ranga	%	ranga	%	ranga
Sejm	76,7	1	79,3	3	78,1	1
Wojsko	75,0	2	81,0	1	57,7	4
Rząd	72,7	3	77,1	4	61,2	3
Rada Państwa	72,4	4	76,1	5	-	-
Związki zawodowe	66,8	5	58,3	6	-	-
PRON	63,5	6	53,3	7-8	52,6	5
PZPR	62,6	7	52,6	9	49,9	6
Kościół	57,0	8	80,3	2	66,9	2
MO	56,9	9	53,3	7-8	-	-
Opozycja polityczna	10,7	10	20,5	10	24,1	7

Tendencja ta, jak również fakt, że nauczyciele częściej deklarują zaufanie do takich organizacji, jak PZPR, związki zawodowe czy PRON, może wynikać ze znacznie wyższego wskaźnika aktywności społeczno-politycznej tego środowiska. Na przykład należący do partii nauczyciele znacznie częściej /81%/ niż bezpartyjni /53,3%/ deklarowali do niej zaufanie.

O braku demokratyzacji częściej mówili nauczyciele młodzi, mieszkający w dużych miastach, bezpartyjni oraz regularnie praktykujący religijnie. Oni też częściej wyrażali brak zaufania do wszystkich instytucji z wyjątkiem Kościoła i opozycji politycznej.

4. Opinie o opozycji

Stosunek środowiska nauczycielskiego do opozycji staraliśmy się określić za pomocą dwóch pytań. Jedno dotyczyło działalności nielegalnych struktur b. "Solidarności", drugie - poglądu na karanie za antyustrojową działalność polityczną.

Na podstawie odpowiedzi badanych na drugie pytanie można stwierdzić, że opinie nauczycieli i ogółu społeczeństwa nie różnią się istotnie. Nauczyciele nieco rzadziej /18,5%/ niż ogół /22%/ przychylają się do stanowiska, że za tego typu działalność nie powinno się w ogóle karać. W obu grupach po około 15% opowiada się za złagodzeniem kar, 16-17% - za stosowaniem kar surowszych niż dotychczas, za dalszym zaś stosowaniem obecnego systemu kar - odpowiednio 18,5 i 15,3%. Czynnikiem różnicującym opinie jest przede wszystkim przynależność do PZPR /członkowie partii częściej opowiadają się za zaostrzeniem kar/ bądź do b. "Solidarności" /częściej za złagodzeniem bądź zniesieniem kar/. Do stanowiska osób związanych z b. "Solidarnością" są zbliżone opinie mieszkańców wielkich miast oraz osób wierzących i praktykujących.

Prosiliśmy badanych, aby z 10 stwierdzeń na temat działalności struktur b. "Solidarności" wybrali te, które najbardziej odpowiadają ich opiniom. Dokonane wybory przedstawiono w tabeli 3.

Warto zwrócić uwagę na znaczną zbieżność opinii obu badanych zbiorowości, choć pewne różnice w poglądach wskazują na nieco mniejszą skłonność nauczycieli do aprobowania opozycji. Ich stosunek do

Tabela 3

w procentach

Opinie o strukturach b. "Solidarności"	Nauczyciele	Próba ogólnopolska
Swoją działalnością przyczyniają się do zakłócania spokoju i porządku społecznego	31,4	30,7
Wskazują na błędy władzy i przyczyniają się tym samym do poprawy sytuacji w kraju	30,9	31,3
Ich działalność służy interesom wrogów Polski	25,1	24,3
Ich koncepcje są niemożliwe do wprowadzenia w życie	24,4	21,6
Głoszone przez nie hasła są jedynie parawanem dla działalności antysocjalistycznej	22,8	15,3
Mają dobre koncepcje, propozycje, które wprowadzone w życie mogłyby się przyczynić do wyjścia z kryzysu	17,6	19,7
Ich działalność nie ma żadnego znaczenia	17,5	18,7
Ich działalność utrudnia proces demokratyzacji życia w kraju	16,5	14,0
Ich działalność jest przeszkodą w procesie wyprowadzania kraju z kryzysu	15,2	16,8
Występują w obronie społeczeństwa, walczą o słuszne, ważne sprawy Polaków	12,4	19,3

działalności podziemia politycznego można jednak precyzyjniej określić dopiero na podstawie analizy współwystępowania stwierdzeń, badani bowiem mogli wybrać dowolną ich liczbę.

Opinie respondentów okazały się niejednoznaczne - akceptacja opozycji politycznej nie zawsze oznacza brak krytycznego stosunku do niej, jak również potępienie jej działalności nie wyklucza istnienia pewnych korzystnych jej aspektów. Nie można zatem dycho-
tomicznie podzielić badanych na zwolenników i przeciwników podzie-

nia. Blisko 22% nauczycieli dostrzega zarówno konstruktywne, jak i destrukcyjne elementy jego działalności. Około 30% aprobuje podziemie. Są to osoby, które wybrały tylko same pozytywne stwierdzenia /23,6%/ lub też aprobując opozycję nie dostrzegają możliwości skutecznego jej oddziaływania w obecnej sytuacji /6,4%. Prawie równa liczebnie /31,2%/ jest grupa nauczycieli, którzy jednoznacznie potępiłi działalność podziemia /osoby te wybrały same negatywne stwierdzenia/. Pozostałe około 16% badanych ograniczyło się do stwierdzeń, że jego działalność nie ma żadnego znaczenia bądź że jego koncepcje są niemożliwe do wprowadzenia w życie /tab.4/.

Tabela 4

w procentach	
Stosunek nauczycieli do działalności podziemia	Wskazania
Aprobata - same pozytywne stwierdzenia	23,6
Aprobata - brak warunków dla skutecznego działania	6,4
	} 30,0
Dystans - koncepcje niemożliwe do wprowadzenia w życie	15,7
Ambiwalencja - pozytywne i negatywne stwierdzenia	22,0
Potępienie - same negatywne stwierdzenia	31,2

x

x

x

Przedstawione dane pozwalają stwierdzić, że w środowisku nauczycielskim w dalszym ciągu żywe są sympatie prosolidarnościowe i to niezależnie zarówno od deklarowanego zaufania do opozycji, jak i oceny jej realnego miejsca w rzeczywistości społeczno-politycznej. Interesujący jest także fakt, że nie są one związane z poczuciem satysfakcji respondentów z wpływu, jaki mieli na sytuację w kraju w okresie legalnego działania "Solidarności". Tylko około 10% uważało, że w latach 1980-1981 liczone się ze zdaniem takich ludzi, jak oni.

W opiniach nauczycieli o polityce dominuje niezadowolenie, znaczny krytycyzm i dezaprobata wielu sfer naszego życia. Wprawdzie są oni bardziej krytyczni niż "przeciętni obywatele", ale

odsetek tego rodzaju ocen nie jest w tym środowisku większy niż w innych grupach wykonujących zawody inteligenckie. Cechą wyróżniającą tę grupę jest nieco inne oblicze tego krytycyzmu.

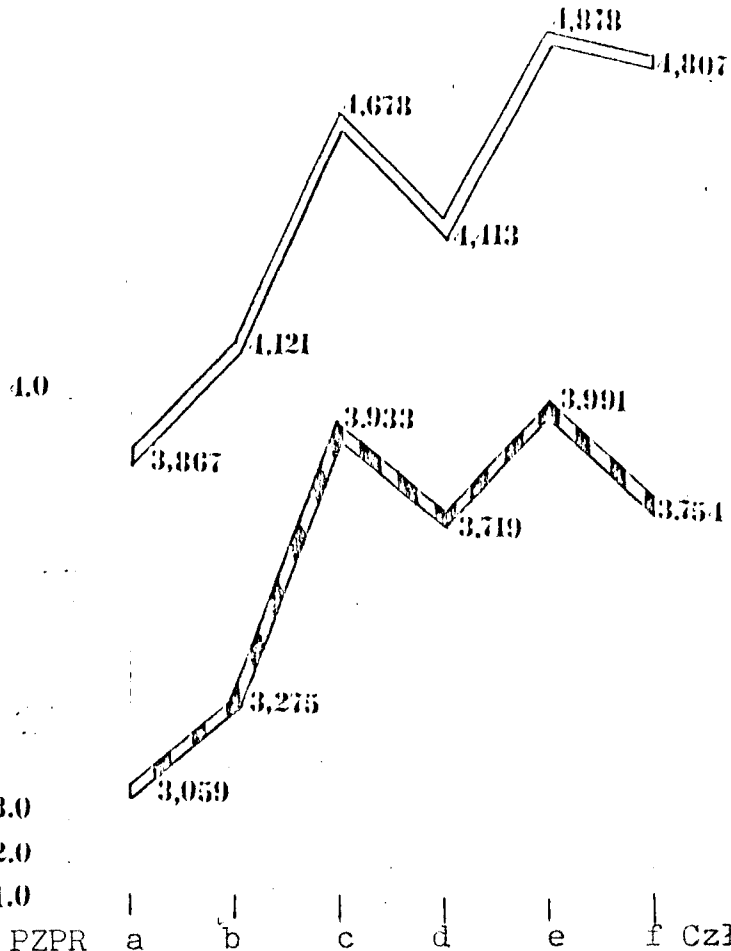
Tych zawsze na tak jest około 18%, tych na nie 12%. Pozostali to bardzo zróżnicowana grupa dostrzegająca zarówno plusy, jak i minusy naszego życia. Większość jest niezadowolona - krytykuje, mówi o złej sytuacji gospodarczej i politycznej; z dezaprobatą wyraża się o skuteczności działań antykryzysowych podejmowanych przez władzę, ale nie neguje dotychczasowych osiągnięć, nie szuka dróg poprawy ani w działalności Kościoła, ani opozycji politycznej; deklaruje lojalność mimo różnicy poglądów i ocen. Można zatem mówić o realizmie politycznym tego środowiska, mimo bowiem krytycyzmu i niezadowolenia znacznie rzadziej wykazuje ono skłonność do lokowania nadziei na poprawę w działalności opozycji politycznej. Takie podejście do rzeczywistości wyróżnia nauczycieli nie tylko z ogółu społeczeństwa, ale również z grupy osób wykonujących inne zawody inteligenckie.

Praktyka badawcza CBOS pozwala na stwierdzenie, że radykalizm ocen politycznych jest związany z takimi cechami badanych, jak: wiek, miejsce zamieszkania, przynależność do PZPR, b."Solidarności" oraz stosunek do praktyk religijnych. Tendencja ta potwierdziła się również w środowisku nauczycielskim. Zróżnicowanie niektórych opinii w tym środowisku zależne od przynależności do PZPR, stronnictwa i organizacji sojusznicych, b."Solidarności" i stosunku do praktyk religijnych obrazują rys. 1-3. Natomiast cechy związane z wykonywanym zawodem /typ szkoły, specjalizacja zawodowa/ w zasadzie nie różnicują poglądów politycznych nauczycieli.

Sytuacja bardzo zła

6.0

5.0

Sytuacja dobra

1.0

Członkowie PZPR

Członkowie b. "Solidarności"

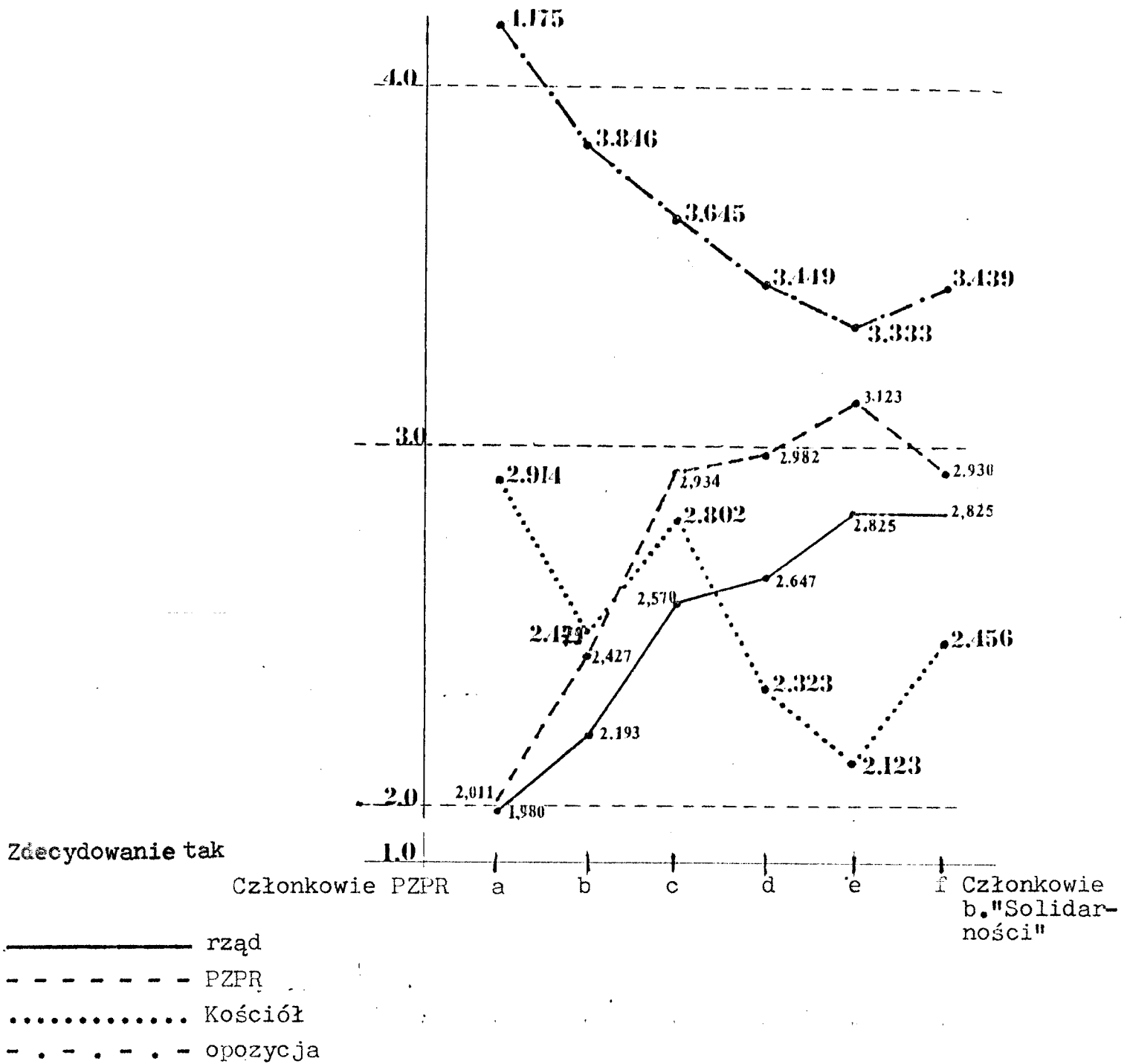
□ sytuacja gospodarcza

▨ sytuacja polityczna

a-f - klasyfikacja badanych ze względu na uwikłania ideologiczno-polityczne:
a - członkowie PZPR; b - członkowie organizacji sojuszników, c - neutralni,
d - regularnie uprawiający praktyki religijne, nie należący do b. "Solidarności"
e - członkowie b. "Solidarności", regularnie uprawiający praktyki religijne,
f - członkowie b. "Solidarności"

Rys. 1. Ocena aktualnej sytuacji gospodarczej i politycznej /średnia ocen dla poszczególnych grup ze względu na uwikłania ideologiczno-polityczne/

Zdecydowanie nie

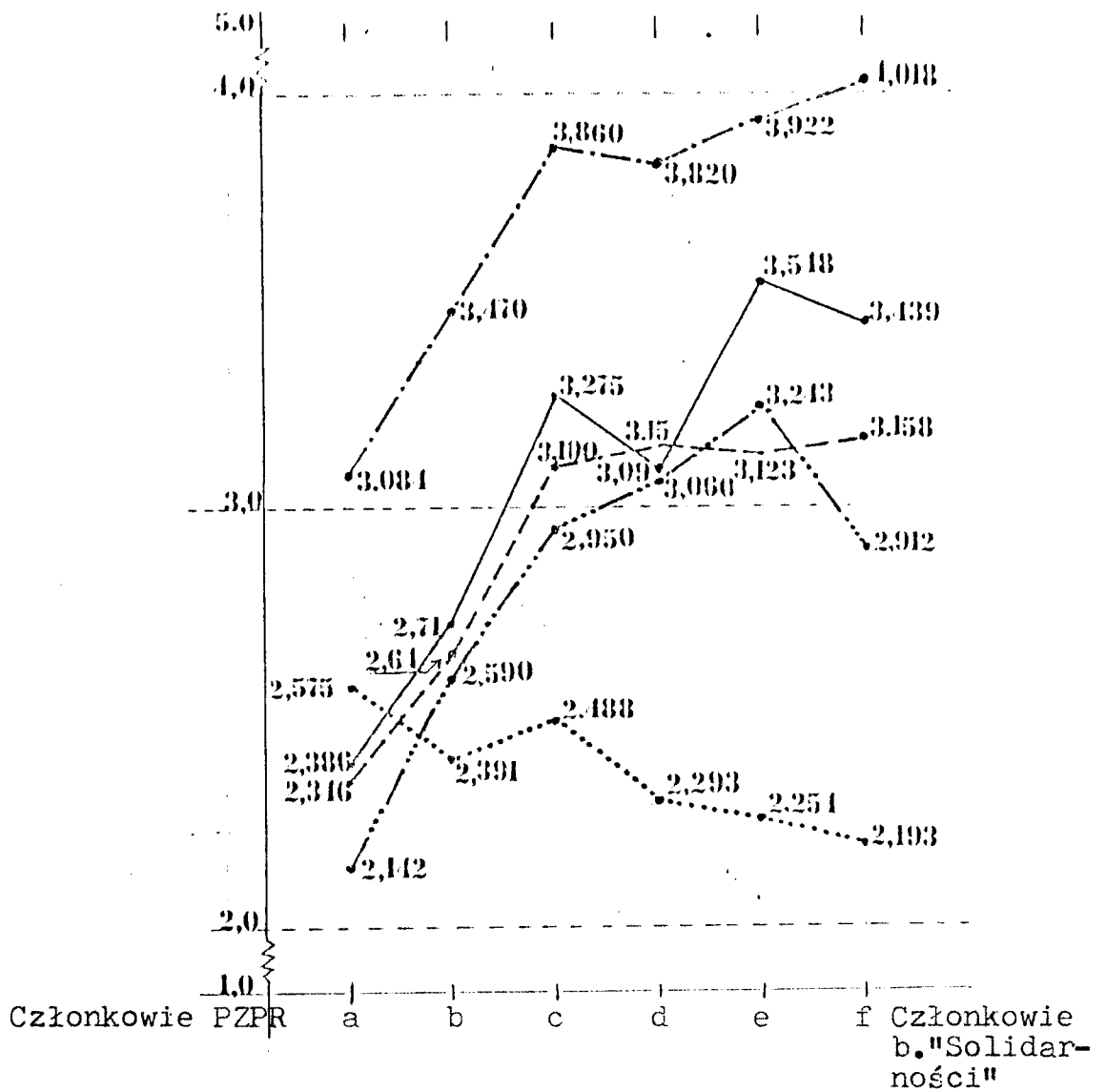
Zdecydowanie tak

a-f - klasyfikacja badanych ze względu na uwikłania ideologiczno-polityczne:
 a - członkowie PZPR, b - członkowie organizacji sojusznicznych, c - neutralni,
 d - regularnie uprawiający praktyki religijne, nie należący do b."Solidarności"
 e - członkowie b."Solidarności", regularnie uprawiający praktyki religijne,
 f - członkowie b."Solidarności"

Rys. 2. Dezaprobatą tezy, że działalność rządu, PZPR, Kościoła i opozycji służy społeczeństwu i jest zgodna z jego interesami /średnia dezaprobaty dla poszczególnych grup ze względu na uwikłania ideologiczno-polityczne/

Zdecydowanie nie

Zdecydowanie tak

- _____ demokratyczne sprawowanie władzy
 - - - - - znaczny rozwój samorządności
 - . - . - . wpływ ogółu obywateli na rządzenie krajem
 - .. - .. - możliwość wypowiedzania swoich sądów o polityce władz
 - silna władza centralna decydująca o wszystkich sprawach
- a-f - klasyfikacja badanych ze względu na uwikłania ideologiczno-polityczne:
- a - członkowie PZPR, b - członkowie organizacji sojusznicznych, c - neutralni,
 - d - regularnie uprawiający praktyki religijne, nie należący do b. "Solidarności"
 - e - członkowie b. "Solidarności", regularnie uprawiający praktyki religijne,
 - f - członkowie b. "Solidarności"

Rys. 3. Opinie o rzeczywistości politycznej w Polsce /średnia dezaprobaty tez dla poszczególnych grup ze względu na uwikłania ideologiczno-polityczne/